

ÉVFORDULÓK

Az évfordulók szerepe a nemzettudat formálásában*

A Honismereti Akadémia rendezői és a Honismereti Szövetség elnöksége nyilván alaposan választotta meg előadásom témáját. A nemzettudat kérdése, a hazafiság kérdése, vagy ahogy mostanában nevezik, az identitástudat kérdése nagyon fontos, és nagyon vitatott téma napjainkban. Azt hiszem, mindnyájan egyetértenek azzal, hogy valami baj van ezzel a nemzettudattal – különös az elmúlt hónapok keserű tapasztalatai alapján.

Nemzettudat! Holott talán inkább nemzetérzésről kéne beszélni. A tudat ismeretanyagot tételvezet. Vajon most az ismeretek hiányában van ilyen szükség, ilyen ínség, vagy pedig valami másról van szó. Talán az érzelem kérdése az, amit ma meg kell tárgyalnunk.

A mai ember nem fogadja el az érzelmekre alapozott érveket. A mai ember csak a rációnak hisz, az ésszel megragadható érveknek. Mégis megkísérlek egy szinte lehetetlen vállalkozást, az ész érveivel szeretnék beszélni az érzelmekre alapozott nemzettudat fontosságáról.

Egy nemzetnek nyilvánvaló szüksége van arra, hogy tagjai tudatosan tartozzanak hozzá. De én megfordítom a tételt: az ép, egészséges embernek van szüksége nemzettudatra, identitástudatra, ami nélkül a saját személyes élete nem teljesezhet ki. Éppen ezért a tudomány szavaival és eszközeivel kell megközelíteni ezt az összetett kérdést. A néprajz, a kulturális antropológia az identitástudatot így definiálja: *az identitástudat az egyén kapcsolatának az összessége, amit tudatosan megél.* Tehát ember és ember közti kapcsolat, ember és család közti kapcsolat, ember és szülőföld, falu, társadalmak közti kapcsolat. Kapcsolat a tájjal, kapcsolat a nemzettel. Ezeknek, a kapcsolatoknak az összessége adja az egyén identitástudatát. Az identitástudat pedig kijelöli a helyemet, megadja közösségi szerepvállalásom lehetőségét, és – mondhatnám így – kényszerít is, hogy teljes életet élhessek.

Először az identitástudat kialakításáról szeretnék beszélni. Mert látható, hogy jelszavakkal, hazafias frázisokkal nem lehet nemzettudatot, hazafiságot az emberekben fölkelteni. Sőt, napjainkban azt látjuk, hogy tudatosan elfordulnak onnan, ahol puffogatnak, ahol nagy szavakat mondanak, hatástalanok maradnak. Látnunk kell, hogy a nemzettudat kialakításában valami baj van, valami hiányzik, valami elmaradt. Mi maradt el? Ha a szigorúan tudományos meghatározásából indulok ki, akkor rögtön a kapcsolatoknál kell kezdeni, ember és ember közti kapcsolatoknál kell keresni a hiányt.

Rögen a hagyomány megteremtette a *gyermek és az édesanya állandó, szoros fizikai kapcsolatát*. A természeti népeknél az anyák a gyermeket még évekig nem hagyják magára, mindenhova, munkára is magukkal viszik. Ezért a régi szokások szerint kialakultak olyan eszközök, például hálók, kendők, amivel magukra kötötték a gyermeket, mert ezt a testi kapcsolatot minél tovább meg akarták tartani. Itt a pécsi múzeumban van egy fénykép: a palotabozsoki templom előtt állnak a fiatalasszonyok, s mindegyikre rá van kötve a lehet már éves, másfél éves, vagy akár két éves gyermeke is egy olyan kendővel, ami szabadon hagyja a gyermek kezét. Így jár el templomba, így jön a piacra, rákötve, mint a katonáknak a puská, úgy áll egy irányban a Kindstuch-hal, a gyermekhordó kendővel felkötött kisgyermek, s mindegyiknek ott van a feje az anya bal oldalán, odaszorítva a melléhez, hogy hallhassa az édesanya szívdobbanását. A tudomány ma már kimutatja, hogy a gyermek fizikai és mentális, észbéli fejlődéséhez hozzá-

* A XXXIII. Honismereti Akadémián 2005. június 27-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. (Szerk.)

tartozik ez a szoros fizikai kapcsolat az édesanyával; a simogatások, az ölelések, a csókok, enzimeket váltanak ki, amik nélkül nincs fejlődés. Aztán jött az orvostudomány, s egy időben szabályozni akarta ennek a testi kapcsolatnak az idejét, hogy – nem szabad terhelni az anyát – csak háromóránként szabad a gyermeket szoptatni. Régieknél a gyermek ott feküdt az anyján, az anyja ölében, vagy szorosan mellette. Az erős parasztasszonyok, akik néha a barázdában születtek meg a gyermeküket, még azok is egy hétig senki mással nem foglalkoztak ott, a *Boldogasszony ágyában*, csak a gyermekükkel. Szükséges ez a kapcsolat ahhoz, hogy a későbbi kapcsolatok is kialakulhassanak. Ennek nagyon fontos része, amikor ez a kapcsolat művészi formát is kap. Amikor a simogatáshoz vers is születik – *Ciróka, maróka* –, vagy kis játékok a tenyerével, vagy az ujjait húzogatva – *Ez elment vadászni...* –, és sorolhatnám a sok-sok gyermekjátékot. Ezek mind a kapcsolatnak adnak megjelenési formát és lehetőséget. Olyan kapcsolatot közvetítenek, ami a mi szempontunkból nagyon fontos, mert nemzeti formát, népi formát kap, a hagyomány formáját veszi fel, egyszerre részeseül abban a fiziológiai, testi közelségből fakadó jó érzéssel, és egyszerre kapja a művészetet, a ritmusnak, a szép szavaknak, a szép mozdulatoknak az üzenetét a nemzet, a nép kultúrájáról. Fizikai szükséglet-kielégítés ez, a nemzetre jellemző, művészi formában, gyönyörű szavakkal, dallammal, nyelvvel. S ahogy a kisgyermek nő, a további kapcsolatok mind-mind ilyen művészi formát kapnak. Azt mondhatnám, hogy a kapcsolat csak művészettel jön létre, a művészet ad formát és lehetőséget erre. A gyermekjátékokat nem a szülők tanítják, hanem a kisebb-nagyobb gyermekek egymástól, egymás kezét fogják és énekelnek, szerepet játszanak, szerepet vállalnak, szerepet váltanak, és úgy játszanak egymással. Láttak már kisgyermekeket, egymás kezét fogva, körben énekelve játszani? Az átszellemült, a teljes odaadást a gyermekarcokon látni lehet. Kodály Zoltán írja, hogy aki gyermekkorában nem játszotta ezeket a játékokat, annak a magyarsága annnyival is kevesebb – mondhatta volna: annak az identitástudata, annak a nemzettudata, annnyival is kevesebb, s akkor folytatja –, mert a tudat alatti elemeknek egyre nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Tudat alatt tanulja a nép gyönyörű szavait, verseit, az összefogás gyönyörűségét, ahogy egymás kezét fogják, ahogy énekelnek, ahogy művészi formában élik meg a közösség, a szolidaritás élményét.

Figyelem: a nemzettudat itt kezdődik! Kodály Zoltán többször visszatért erre a képre, hogy a közösséghez, az egymáshoz való tartozásnak milyen élményét tudja adni ez az egyszerű művészi forma, a gyermekjáték. S ebben a gyermekjátékban nincs győztes és legyőzött. Nincs vesztes! Pedig ma minden játék erről szól. Ha három-négy fiatal összejön, akkor: játszunk! Mit? Hát valami versengést! Barkochba, vagy messzeköpés, vagy gyorsfutás, vagy akármi. A játék egyenlő lett a versengéssel. Az olimpiai játékoktól kezdve más sportrendezvényekig. S ott mindig arról van szó, ki az erősebb, ki a gyorsabb, ki a szebb, ki az okosabb, ki az, aki fölötte áll a másoknak. Nem véletlen, a népi gyermekjátékokban ilyen nincs. Az ősi kultúrákban, ahol igazi demokrácia uralkodik, szó sem lehet versengésről, a gyermekjátékokban sem. Nem kell megtanulnia a gyermeknek már kiskorában, hogy az élet kegyetlen harc és versengés. Először meg kell tanulja azt, hogy jó egymás kezét fogni és van egy közösség, amibe tartozom. Ez a nemzettudat, ez az identitástudat. Azt szokták mondani, az élet az küzdelem, arra kell nevelni a gyereket már kiskorában is. Nem, az 5-6 éves gyereket nem világosítom fel a házasélet erkölcséről. Ha nem szerzi meg a szolidaritásnak ezt a szinte tudat alatti nagy élményét, ami játék közben tükröződik az arcukon, akkor a későbbi kegyetlen versenyben elmagányosodik, egyedül marad. Nem lesznek kapcsolatai, amire az identitástudat épül.

Hogy megint a tudományhoz forduljak, Kopp Mária-nak 1993-ban megjelent egy könyve *A magyar lelkiállapot* címmel. Érte a megbízást még az 1980-as években kapta, amikor az Egészségügyi Minisztérium szembesült a világ és az európai egészségügyi statisztikákkal, és abból egyértelműen kiderült, hogy ez a nemzet beteg. Sokkal nagyobb számban halnak meg az emberek rákos megbetegedésekben, vérkeringési és szívét érintő megbetegedésekben, sokkal több a neurotikus, mint máshol. Abban az időben vezettünk az öngyilkosságok arányában is. Mi lehet ennek az oka? Ez lehet pénzügyi kérdés is, hiszen a betegok ellátása óriási mértékben megterheli a mindent kiszámító állambáztartást. Mi lehet még az oka? A statisztikák egyértelműen mutatták, hogy környezetünkhöz képest beteg országról van szó. És ez a betegség nem járvány, nem földszugárzás, nem genetikailag kódolt átkos örökség, hanem a *kapcsolatok hiánya*. És ezt tétélesen igazolja ez a könyv. A több százezer statisztikai adat mellett több mint húszezer fiatalnak a részletes interjújával. Megkérdezték, hogy ki a legjobb barátja, kire szá-

míthat; ha hirtelen elvesztené az állását, kihez fordulhatna; kit érez maga mögött? S ebből az derült ki, hogy nincsenek kapcsolatai. Emlékezzünk vissza – de ne kenjük csak arra a 40 évre –, hogy a magyar társadalomban a legnagyobb bűn az volt, ha két-három ember összehajolt, az már összeesküvés volt. A legnagyobb bűn az volt, ha valaki az ifjúsággal, mert foglalkozni, közösséget, kapcsolatokat teremteni már politikai vétség volt.

Mi a gyermekjáték? Alfred Adler bécsi pszichológus írja, hogy az az ember, aki gyermekkorában nem játszott, nem tanult meg szépet és jót alkotni, az egész életében másokkal való erőszkában, mások fölé kerekedésben fogja a kielégülést keresni. S mit tud a gyermek szépet és jót alkotni? Hát *játszani tud*, s a játékban valami csodálatos áttétellel tulajdonképpen utánozza az életnek minden fontosabb részét. Szóval ezek a párválasztós, kerülgetős játékok mintha előre vetítenék azt a nagy kérdést, hogy egyszer minden embernek meg kell találnia a társát, akivel leéli az életét. A gyermek utánoz. Mi is, ha fel akarjuk venni a kapcsolatot egy kicsi gyermekkel, akkor ráhajolunk, föléje hajolunk, és utánozzuk őt, hogy velünk együtt érezzen, fölfigyeljen ránk. Mert ha rámosolygunk, visszamosolyog. És azok, akikre nem mosolyognak rá, akiket eldobtak és állami intézetekbe kerültek, az oda látogatóknak a legdöbbenetesebb élménye az, hogy ezek a gyermekek nem tudnak mosolyogni.

Most már számot vethetünk! Helyén van-e a játék a kultúránkban, helyi nevelésünkben, iskoláinkban? Hiszen minden a verseny. Egy miniszter azt nyilatkozta, hogy kevés a verseny az iskolákban. S az iskolákban mindaz, ami nem a verseny, hanem az együtténeklés, az együttjátszás örömet adná, kiszorult. Hetente egy énekóra? Főlöské az énektanár, nem jön össze egy kisebb iskolában az az énekkóraszám, amiért a fizetését kapná – hát majd megtartja az énekkórárt a földrajzos- vagy az angol tanár. Nem tudjuk fölmérni, hogy mit veszítünk ezzel. De tornaóra sem szükséges, rajzóra sem szükséges, lehet azon ábrázoló geometriát tanítani, vagy más műszaki tárgyat, ami hasznos, amit használ majd az ember. *Mindent a haszon elve alapján ítélünk meg*, és ma már a tudomány ott tart – tessék körülnézni a tudománynak nem a hivatalos, hanem a második vonalában –, hogy erkölcs nélkül nem lesz gazdasági élet sem, mert el fog pusztulni a föld. Mindent azzal mérni, hogy mennyi a befektetés és mennyi a jövedelem, még a gazdaságban sem lehetséges, ha rájön az ember az igazságra. De az iskolában csak haszonnal mérni a tantárgyakat, az egyenlő ennek a kapcsolatrendszernek, vagyis az identitásnak az elpusztításával.

A kapcsolat ember és ember között nem két ember ügye már, hanem az egész közösségé, és ha nincs kapcsolat, az elmagányosodott ember szorong. Kopp Mária a könyvében azt írta: „A kapcsolataitól, értékeitől, önértékelésétől megfosztott, magányosan szorongó ember tetszés szerint felhasználható..., kicsérélhető és manipulálható... Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak a szorongáskeltés szolgálatában. Mindazok a manipulációk, amelyek a családot, a közösségeket, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik vagy éppen tagadják, filmek és újságok, könyvek tömegeivel, példával és különösen az oktatásban, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelhető tömeget formálják. (Knopp M. – Skrabski Á. i. m. 8., 12.)

Az identitástudat tehát az a tudatos kapcsolat, hogy én ide tartozom, ehhez a családhoz, ehhez a földhöz, ehhez a közösséghez, ehhez a korosztályhoz, ehhez a városhoz, ehhez a nemzethez. És erre neki van szüksége elsősorban, hogy egészséges élete legyen, és ne szorongó, állandó önzésbe merülve csak a saját hasznát, pillanatnyi örömét keresse, ami így nem is lesz igazi. A gyermekjátékok mutatják meg ezt az igazi örömet. Arisztotelész azt mondja, hogy a *művészet lényegében utánozás*. „Eszetikon” a régi görög nyelvben nem valami elvont szépérzékert jelent, hanem testileg is érzékelhető jóérzést. Testileg érzi jól magát aki művészi élményben részesül. Úgy, ahogy az a gyermek, mikor megcsókolják, mikor höccögtetik, láncoltatják, fizikailag is jól érzi magát. Ez az eszetikon. És mivel jön létre? A kapcsolattal, amivel egymást utánozzák, amivel egymásnak szerepet osztva a közösségben mindenki helyet kap. Egymás kezét fogják, egymáshoz igazítják mozdulataikat, szavaikat, dallamaikat. Egyre fogynak az énekkarok is. Az együtténeklés a közösségi élet közös művészi élménye, és ugyanez a játék, ugyanez a tánc, de nem „hasznos”, mert nem fogja használni amikor majd vállalkozó lesz. S lehet, hogy mindent tud, mindenhez ért, csak éppen az értelmét nem találja semminek, magányos lesz, öngyilkos lesz.

Az 1970-es években egyesek megkérdőjelezték a Kodály-módszerű ének és zene tagozatos iskoláknak a létét. És akkor néhány pszichológus objektív vizsgálatot indított. Az ének-zene tagozatos gyerekeket és a nem ének-zene tagozatos gyerekeket vizsgálták különböző teszt-kérdésekkel, anélkül, hogy a vizsgálók tudták volna, hogy a válaszoló ének-zene tagozatos iskolába jár vagy nem. Hadd tegyem hozzá, hogy akik nem jártak ének-zene tagozatos iskolába akkor azoknak is volt két óra énekkörjük hetente. Barkóczy Ilona és Pléh Csaba közzé is tette a Kodály-módszerű iskolák felmérésének pszichológiai értékelését. Kiderült, hogy az egyszerű általános iskolába járó kicsi gyermeknek az IQ-ja, a hazuról hozott műveltsége és intelligenciája kisebb. Míg ha ének-zene tagozatos, sokkal nagyobb a kreativitása, fantáziája, sokkal jobban megoldja a problémát, mint az okosabb, a tárgyi tudásban műveltebb, de a másik agyféltekével műveletlen ember. Hiszen tudósok kimutatták, hogy a jobb és a bal agyfélteke munkamegosztásban van. A jobb oldalon van a művészet, a szép iránt való érdeklődés műhelye, a bal a rációé, az ész műhelye, és ha az egyiket nem műveljük kellőképpen, a másik hiába fejlődik magasabbra, alapvetően a tudást hasznosító magatartásban van a deficit. Kísérletek mutatják ki, hogy az ének-zene tagozatos probléma elé kerülve megpróbálja azt megoldani. Mindent megpróbál, a másik pedig rögtön azt nézi, hogy miért nem lehet megoldani. Tehát, aki művészeti nevelésben részesül, az jobban tudja hasznosítani még a kevesebb tudást is, (ha véletlenül kevesebbet kapna), míg az, aki ezen a területen járatlan, visszafejlődik. Agykutatók, agyfiziológusok – mint a világhírű Freud Tamás az Orvostudományi Kutatóintézetben, vagy Hámosi József, aki a pécsi egyetemen foglalkozott agykutatással és akadémikus lett – írják le tanulmányaikban, hivatkozva amerikai, francia, angol eredményekre, hogy ha művészeti neveléssel az érzelmeket, a művészeti felfogást nem csiszoljuk, nem gyarapítjuk, akkor a másik, nemcsak hogy nem fejlődik, de éppen visszafejlődhet, egyoldalúvá válik. Az identitáskérdésben, hogy *miért vagyok a világon*, a legrosszabb, a legelkeserítőbb választ kapja.

Állítólag „tudás alapú társadalom”-ban élünk, de a neveléstudományban hasznosítható elektrofiziológiai, pszichológiai érveket lesöpörjük az asztalról. De ne mulogassunk csak a hivatalos tanügyi határozatokra, hanem gondoljunk magunkra. Vajon mi megtesszük-e azt, hogy a szolidaritás élményét, az identitástudat alapját gyermekeinkbe beleültessük? Nem úgy küldjük-e mi is iskolába a gyermeket, hogy te legyél a legjobb, te legyél az első, te vagy a legszebb, te vagy a legokosabb, már megint négyest hoztál az ötös helyett? Igen, valahol itt kezdődik az identitástudat kiépítése. Hogy a gyermeknek tudat alatt élménye legyen az, hogy valakikhez tartozik, valahol neki helyet adtak, valahol neki szerepe van és nem egyedül, hanem a többiekkel is. Hiszen „minden ember: fenség, Észak-fok, titok, idegenség” – mondja Ady Endre. Minden ember más, fenség, de ez nem elég önmagában, azt meg kell mutatni. Ady is így folytatja: „De jaj, nem tudok így maradni, Szeretném magam megmutatni, Hogy látva lássanak.” Miért? „Ézért minden önkínzás ének, Szeretném, ha szeretnének, S lennék valakié...”, vagyis jelölje ki a közösség azt a szerepet, azt a helyet, amit én megérdemlek az én fenségemmel.

Az a kis gyerek milyen büszkén tudja vállalni akár egy kicsiny feladatnak az elvégzését. S a gyermekjátékban milyen öröm az, ha beveszik, ha megfoghatja a másik kezét, és a szerepet ő is eljátszhatja. Az ember tulajdonképpen egész életét utánzásokkal, öntudatlan tanulással alakítja ki. Ezért a korábbi negyven esztendőnek nem az a legnagyobb kára, hogy így-úgy próbáltak mesterkélteni, idegen ideológiákat – marxizmus, materializmus – tanítani az iskolában. Van ennél egy sokkal nagyobb kára, ami még most sem oldódott fel. A gyerek öntudatlan utánzással megtanulta azt, hogy ott a katedrán a tanárok bizonyos dolgokról nem beszéltek. Persze, hogy nem beszéltek, mert kirúgták volna őket az állásukból. S a gyerek megtanulta, hogy vannak dolgok, amiről hallgatni kell, amiről nem kell beszélni, ami nem való a társaságba. Anélkül, hogy ezt tudatosan átgondolta volna. Nem ez a kép a mai társadalomról is? Hogy nem merjük mondani! Avítottak, időszerűtlennek tartjuk azt, ha valaki hazáról, nemzet-ről, identitástudatról kezd beszélni? Megtanulta öntudatlanul, anélkül, hogy lehetett volna a tudatáig, megtanulta, hogy vannak dolgok, amikről nem kell beszélni, nem szabad beszélni. Nem a pedagógusokat vádolom, mert hogy megmaradhasson, neki így kellett viselkednie. És így mégis át tudtak adni értéket, tudást.

Az igazi játék tehát az identitás tudat alatti alapjait adja meg, erre épül a nemzettudat. S amint a játék művészi utánzás, a művészi játékgyomány a művészet örömét, *esztétitikonját* közvetíti, megtanít az utánzás, a példák követésének kultúrájára. Az évfordulók egy nemzet

utánzása, követésre méltó képviselőit, pillanatait, eseményeit idézik – az identitás élményein keresztül biztatnak az ünneplésre. Ezek az ünnepek így lesznek identitástudatunk, nemzeti érzésünk, hazafiságunk építésének és egész életünknek kitüntetett alkalmai. A világfi, a magát nemzetek fölöttinek érző ember számára ezek az ünnepek nem közvetítenek semmi fel-emelő élményt, boldogságot, de látva az ünneplő emberek sugárzó arcát, – megirigyli az élményt. Ezért mindent megtesz, hogy az identitástudatot, a hazafiságot, az önkéntes áldozatvállalást esztelen rajongásnak, idejétmúlt romantikának, nevetséges elmaradottságnak, bűnnek, terrorizmusnak bélyegezze. Mindent megtesz az identitást erősítő családi, rokonsági, szülőföldhöz, nemzethez kötő kapcsolatok rombolásáért, mert szorongóvá akar tenni minket, boldogtalanná.

Ne hagyjuk! Emlékezzünk és ünnepeljünk!

Dr. Andrásfalvy Bertalan

Roska Márton, a kolozsvári régészeti iskola megalapítója

1872-ben Kolozsvárott megnyílt Magyarország második egyeteme. A történelmi jelentőségű határozat meghozatalát döntően befolyásolta az a tény, hogy 1859 óta a városban székel az ország rész múzeumi-akadémiai társasága, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amely gyűjteményeivel biztosította a tudományos-nevelő munka megfelelő színvonalát. A tanszékek nyilvános egyetemi tanárai egyben az egyesületi tárak igazgatói tisztét is betöltötték. Az 1899-ben – az országban szintén másodikként – szervezett, Pósta Béla vezette régészeti tanszék, valamint a hozzákapcsolt érem- és régiségár *kolozsvári régészeti iskola* néven vonult be a tudománytörténetbe. Neveltjei, munkatársai, későbbi vezetői sorában Roska Mártont kiemelkedő hely illeti meg. Akadályokkal, kényszerű kitérőkkel teletűzdelt életútját ő maga a tudomány oltárának szent tüzénél bemutatott áldozatnak, „a becsületesebb, meggyőződéses munka áldozatá”-nak tekintette.

Az indulás

1880. június 15-én született a Szolnok-Doboka megyei (ma Kolozs megye, Románia) Magyarköblösön.¹ Örmény származásúnak tartotta magát, de a magyart vallotta anyanyelvének – ez a kulturális kettősség jellemezte egyébként az erdélyi örménység nagy többségét. Az esetleges – bár az írott forrásokból egyértelműen hiányzó – identitás zavart feloldotta az élete derekán fájdalmasan megélt kisebbségi sors. Ugyanakkor emberközelből ismerte meg a környék szórványosodó magyarságával szemben többségi helyzetbe kerülő román népelem nyelvét, szokásait, kultúráját. A vegyes lakosságú faluban szerzett gyermekkori élményei mély nyomokat hagytak egyéniségén.

A Világosító Szent Gergelyről elnevezett szamosújvári örmény fiú árvaházban nevelkedett, s középiskolai tanulmányait az egykori örmény metropolisz magyar állami főgimnáziumában végezte (1900). Az örmény hagyományait féltőn óvó, magyarságát öntudatosan valló kisváros szellemi élete minden bizonnyal nem maradt nyom nélkül az eszmélő gyerekeMBER

¹ Korek József: Roska Márton 1880–1961. *Archaeológiai Értesítő* (AÉ) 1962. 89. old.; Dr. Roska Márton 1880–1961. *Földtani Közlöny* 1961. 454. old.